TMNR MIKROSIKLI: DARS TUZILMASINI RIVOJLANTIRUVCHI MEXANIZMLAR KETMA-KETLIGIGA MOSLASHTIRISH ORQALI UNIVERSAL TA’LIMIY FAOLIYATLARNI SHAKLLANTIRISH

Abdullayev A’zimjon Abduvali o‘g‘li

University of Business and Science, Maktabgacha-Boshlang‘ich ta’lim va sport faoliyati kafedrasi dotsenti

Tel: +998 933239795

Email: azimjon2103@gmail.com

Annotatsiya. *Tezisda spiral-integrativ mexanizmli model doirasida taklif etilgan, trigger, mediatsiya, natija (mahsulot) va refleksiya bosqichlaridan iborat TMNR mikrosiklining mohiyati, rivojlantiruvchi mexanizmlar bilan bog‘lanishi va 45 daqiqalik dars tuzilmasiga tatbiqi yoritilgan. 2-sinf ona tili fanidan to‘liq dars namunasi keltirilgan; bosqichlarning UTF turlariga ta’siri, yosh xususiyatlariga moslash, tipik xatolar, 5E va Kolb modellari bilan qiyosi hamda formativ baholash imkoniyatlari ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *TMNR mikrosikli, dars tuzilmasi, trigger, mediatsiya, refleksiya, universal ta’limiy faoliyatlar.*

Kirish

Universal ta’limiy faoliyatlarni (UTF) rivojlantirish nazariy modelda aniq ko‘rsatilgan bo‘lsa-da, o‘qituvchi uchun hal qiluvchi savol — buni kundalik darsda qanday amalga oshirish kerakligidir. An’anaviy dars tuzilmasi (takrorlash, yangi mavzu, mustahkamlash, uyga vazifa) ko‘pincha o‘quvchi faoliyatining boshlanishi va yakunini, ya’ni motivatsiya va refleksiyani yetarlicha ko‘zda tutmaydi [1, 2]. Spiral-integrativ mexanizmli model doirasida bu bo‘shliqni to‘ldirish uchun TMNR mikrosikli taklif etiladi: trigger — mediatsiya — natija (mahsulot) — refleksiya. Tezisda mikrosiklning mohiyati, mexanizmlar bilan bog‘lanishi, dars tuzilmasiga tatbiqi va tipik xatolari qisqacha yoritiladi.

1. TMNR mikrosiklining mohiyati va mexanizmlar bilan bog‘lanishi

TMNR to‘rt bosqichli tuzilma bo‘lib, har bir bosqich rivojlantiruvchi mexanizmlarning biri yoki ikkitasini ishga tushiradi. Trigger — o‘quvchida qiziqish va ehtiyoj uyg‘otuvchi vaziyat (muammo, savol, kutilmagan fakt): u motivatsion mexanizmni faollashtiradi.

Mediatsiya — o‘qituvchi yoki tengdosh yordami (yo‘naltiruvchi savollar, tayanch sxemalar) orqali vazifani anglash va bajarish: bunda kognitiv va faoliyatli mexanizmlar birgalikda ishlaydi. Natija (mahsulot) — o‘quvchi yaratgan aniq mahsulot (matn, yechim, chizma, model), u faoliyatli mexanizmning ko‘rinadigan ifodasi. Refleksiya — jarayon va natijani anglash, baholash va keyingi qadamni belgilash: refleksiv mexanizm ishga tushadi va keyingi sikl uchun yangi motivatsiyani hosil qiladi [3].

Mexanizmlar soni (to‘rt) bilan mikrosikl bosqichlari soni (to‘rt) o‘rtasida birma-bir moslik yo‘qligini ta’kidlash zarur: mediatsiya bosqichi ikki mexanizmni (kognitiv va faoliyatli) birlashtiradi. Bu asimmetriya modelda ochiq ko‘rsatiladi, chunki real darsda anglash va bajarish ajratib bo‘lmaydigan darajada bog‘liq.

2. Dars tuzilmasiga tatbiq

TMNR 45 daqiqalik darsning asosiy tuzilmasiga aylanishi mumkin. Taxminiy vaqt taqsimoti: trigger — 3–5 daqiqa; mediatsiya — 20–25 daqiqa; mahsulot — 7–8 daqiqa; refleksiya — 5–6 daqiqa. Muhim talab: refleksiya qisqartirilmasligi kerak, chunki aynan u UTFning anglash va o‘z-o‘zini boshqarish qismini shakllantiradi; amalda esa o‘qituvchilar vaqt yetishmasligi sababli birinchi navbatda refleksiyani tushirib qoldiradi.

1-jadval. TMNR mikrosiklining tuzilmasi

Bosqich	O‘qituvchi faoliyati	O‘quvchi faoliyati	Mexanizm	Vaqt (daq.)
Trigger	qiziqarli savol yoki vaziyat taqdim etadi	muammoni anglaydi, qiziqish bildiradi	motivatsion	3–5
Mediatsiya	yo‘naltiruvchi savollar, tayanch beradi	tahlil qiladi, juftlikda ishlaydi	kognitiv, faoliyatli	20–25
Natija (mahsulot)	mustaqil ishni kuzatadi	mahsulot yaratadi	faoliyatli	7–8
Refleksiya	refleksiv savollar beradi	jarayon va natijani baholaydi	refleksiv	5–6

Namuna: 3-sinf matematikasida “Perimetr” mavzusi. Trigger: “Gulzorni o‘rash uchun necha metr to‘r kerak?” savoli. Mediatsiya: guruhlar to‘rtburchak va uchburchak shakllarining tomonlarini o‘lchab, umumiy qoidani yo‘naltiruvchi savollar yordamida o‘zlari chiqaradi. Mahsulot: har bir guruh o‘z gulzori uchun hisob-kitob varag‘ini to‘ldiradi. Refleksiya: “Qaysi usul ishonchli bo‘ldi? Qayerda adashdik? Keyingi safar nimani o‘zgartiramiz?” savollari muhokama qilinadi. Shu tuzilmani ona tili, atrofimizdagi olam va boshqa fanlarda ham qo‘llash mumkin, ya’ni mikrosikl fan mazmunidan mustaqil universal

tuzilma hisoblanadi.

2.1. To‘liq dars namunasi: “Sifat so‘z turkumi” (2-sinf, ona tili)

Trigger (4 daqiqa). O‘qituvchi sirli qopchadan uchta narsani (yumshoq o‘yinchoq, silliq tosh, achchiq limon bo‘lagi) ko‘rsatadi va savol beradi: “Ularni so‘z bilan qanday ta’riflaysiz? Qaysi ta’rifni eshitgach, qaysi narsa ekanini taxmin qilishingiz mumkin?” O‘quvchilar o‘z so‘zlarini aytadi; qiziqish va “nima ta’rifladik?” muammosi paydo bo‘ladi. Bu bosqichda tanlov elementi muhim: o‘quvchi qaysi narsani ta’riflashni o‘zi tanlaydi.

Mediatsiya (20 daqiqa). Juftliklar bir predmetga bir nechta belgi topadi va ularni “qanday?” savoliga javob beruvchi so‘zlar sifatida alohida varaqqa yozadi. O‘qituvchi yo‘naltiruvchi savollar beradi: “Bu so‘zlar nimani bildiryapti? Qaysi so‘zlar predmetning nomi, qaysilari uning belgisi?” O‘quvchilar so‘zlarni guruhlab, sifat tushunchasini o‘zlari ifodalaydi, so‘ng ma’no jihatidan ranglar, shakllar va ta’m bo‘yicha tasniflaydi. O‘qituvchi faqat zarur bo‘lganda tayanch sxema beradi.

Natija (8 daqiqa). Har bir juftlik o‘z sirli predmetini boshqalar topishi uchun 3–4 jumladan iborat “topishmoq-tavsif” yozadi va sifatlarning tagiga chizadi. Refleksiya (6 daqiqa). O‘qituvchi savollar beradi: “Qaysi sifat predmetni aniqroq ko‘rsatdi? Men bugun qanday yangi so‘z topdim? Yozish paytida nima qiyin bo‘ldi? Keyingi safar nimani o‘zgartiraman?” Bir-ikki juftlik javobini ovoz chiqarib aytadi, qolganlari o‘z daftarida bir jumla yozadi.

2-jadval. “Sifat so‘z turkumi” darsida faollashgan UTF

Bosqich	Faoliyat	Faollashgan UTF turi
Trigger	predmetni tanlash va ta’riflash	shaxsiy (qiziqish, tanlov)
Mediatsiya	belgilarni topish va tasniflash	kognitiv; kommunikativ
Natija	topishmoq-tavsif yozish	regulyativ (bajarish, nazorat)
Refleksiya	ta’rif sifatini va o‘z ishini baholash	regulyativ (baholash); shaxsiy

3. UTF turlarining rivojlanishiga ta’siri

Har bir bosqich UTFning muayyan turlariga ta’sir qiladi. Trigger shaxsiy UTFni (qiziqish, ma’no hosil qilish) rivojlantiradi. Mediatsiya kognitiv UTFni (tahlil, taqqoslash) va kommunikativ UTFni (juftlikda va guruhda ishlash) qo‘llab-quvvatlaydi. Mahsulot bosqichi regulyativ UTFning bajarish va nazorat qismlarini mashq qildiradi. Refleksiya regulyativ UTFning baholash qismini va shaxsiy UTFning o‘z-o‘zini anglash qismini

shakllantiradi. Shu tarzda bitta mikrosiklda UTFning to‘rt turi birga faollashadi, bu esa tizimlilik tamoyilini amalda ifodalaydi.

Mikrosikl boshqa komponentlar bilan ham bog‘langan: bir necha mikrosikl yig‘indisi spiral sikl ichida mustaqillik darajasini bosqichma-bosqich oshiradi; sikl oxiridagi o‘tish nuqtasi esa mikrosikllarda to‘plangan natijalarni umumlashtiradi. Mikrosikllarda yordam darajasi bosqichma-bosqich kamayadi: birinchi mikrosikllarda mediatsiya batafsil, keyingilarida esa qisqa va umumiy bo‘ladi.

3.1. Yosh xususiyatlariga moslash

Mikrosikl 1–4-sinflarda turli shaklda qo‘llanadi. 1–2-sinflarda trigger o‘yin, hikoya yoki sirli predmet ko‘rinishida beriladi, mediatsiya qisqa va aniq qadamlardan iborat bo‘ladi, refleksiya esa “menga nima yoqdi?” kabi oddiy savollar va emotsiya kartochkalari bilan o‘tkaziladi. 3–4-sinflarda trigger muammoli vaziyat yoki qisqa keysga, mediatsiya mustaqil izlanish va juftlik hamda guruh ishiga o‘tadi, refleksiya esa jarayon va strategiyani tahlil qiluvchi savollarni (“Qaysi usul samaraliroq bo‘ldi va nima uchun?”) o‘z ichiga oladi. Shunday moslashtirish mikrosiklni haddan tashqari murakkablashtirish yoki soddalashtirishdan saqlaydi.

3-jadval. Dars kuzatuv savollari (TMNR bo‘yicha)

Bosqich	Kuzatuv savoli	Baho (0–2)
Trigger	o‘quvchilarning ko‘pchiligi qiziqish bildirdimi; tanlov imkoni bormi?	
Mediatsiya	o‘quvchilar mustaqil fikrladimi; yordam bosqichma-bosqich kamaydimi?	
Natija	har bir o‘quvchi mahsulot yaratdimi; talablar oldindan aniq edimi?	
Refleksiya	yetarli vaqt ajratildimi; savollar aniq va xilma-xilmi?	

4. Tipik xatolar va ularni bartaraf etish

Amaliyotda TMNRni qo‘llashda quyidagi xatolar kuzatilishi mumkin. Birinchi: trigger rasmiy, o‘quvchi uchun ma’nosiz bo‘ladi (masalan, mavzuni shunchaki e’lon qilish); yechim — hayotiy va qiziqarli vaziyat, tanlov elementi. Ikkinchi: mediatsiya haddan tashqari batafsil, o‘quvchi mustaqil fikrlashga imkon topmaydi; yechim — yordam darajasini bosqichma-bosqich kamaytirish, yo‘naltiruvchi savollar bilan cheklanish. Uchinchi: mahsulot bosqichi shoshilinch va sifatsiz bo‘ladi; yechim — mahsulot talablarini oldindan aniq ko‘rsatish. To‘rtinchi: refleksiya tushirib qoldiriladi yoki rasmiy savollar bilan

cheklanadi; yechim — refleksiya uchun vaqtni oldindan belgilash, savollarni xilma-xil va aniq natija hamda jarayonga yo‘naltirilgan qilish. Beshinchi: sikl bosqichlari bir-biri bilan bog‘lanmaydi; yechim — refleksiya natijasini keyingi darsning triggeriga bog‘lash.

O‘qituvchi darsni TMNR bo‘yicha tekshirish uchun qisqa kuzatuv savollaridan foydalanishi mumkin: trigger o‘quvchilarning ko‘pchiligini jalb qildimi? Mediatsiya mustaqil izlanishga imkon berdimi? Har bir o‘quvchi mahsulot yaratdimi? Refleksiya uchun yetarli vaqt bo‘ldimi? Bu savollar dars sifatini mexanizmlar nuqtai nazaridan tahlil qilish imkonini beradi.

5. TMNR va boshqa dars tuzilmalarining qiyosi; bosqichlarda formativ baholash

TMNRni mavjud tuzilmalar bilan solishtirish uning o‘rnini aniqroq belgilaydi. Masalan, R. Bayb tomonidan taklif etilgan “5E” modeli (jalb etish, tadqiq etish, tushuntirish, kengaytirish, baholash) tabiiy fanlar ta’limida keng qo‘llanadi, D. Kolbning tajribaviy o‘rganish sikli (aniq tajriba, mulohaza, mavhum tushunchalash, faol sinash) esa kattalar ta’limida mashhur [[manba qo‘shilsin: Bybee, Kolb]]. TMNR bu tuzilmalarga yaqin, biroq u UTFning rivojlantiruvchi mexanizmlariga (motivatsion, kognitiv, faoliyatli, refleksiv) aniq bog‘langani va boshlang‘ich sinf darsining 45 daqiqalik vaqt tuzilmasiga moslangani bilan farqlanadi. Shuningdek, TMNR har bir bosqichda ko‘zlangan UTF turini aniq belgilaydi, bu esa dars natijasini UTF profili bilan bog‘lash imkonini beradi.

Mikrosikl bosqichlarida formativ baholash elementlarini qo‘llash uning samaradorligini oshiradi [4]. Trigger bosqichida o‘qituvchi o‘quvchilarning dastlabki bilimi va qiziqishini aniqlaydi (qisqa savol yoki kuzatuv). Mediatsiya bosqichida u tayyor javob berish o‘rniga yo‘naltiruvchi savollar orqali o‘quvchi fikrlashini kuzatadi va yordamni moslab turadi. Mahsulot bosqichida baholash mezonlari oldindan aniq bo‘lgan rubrika asosida amalga oshiriladi; o‘quvchi o‘z ishini mezonlar bo‘yicha avval o‘zi, keyin tengdoshi tekshiradi. Refleksiya bosqichida o‘quvchining o‘z-o‘zini baholashi o‘qituvchi uchun UTF rivojlanishi haqida axborot manbaiga aylanadi. Shu tarzda baholash darsdan keyin emas, dars davomida va uning ajralmas qismi sifatida kechadi.

Yana bir muhim jihat — mikrosiklning spiral siklga bog‘lanishi. Bitta sikl (chorak) davomida o‘qituvchi o‘nlab mikrosikllarni o‘tkazadi; birinchi mikrosikllarda yordam

darajasi yuqori, keyingilarida u kamayadi va o‘quvchi mustaqilligi oshadi. Sikl oxirida o‘tish nuqtasi diagnostikasi mikrosikllarda to‘plangan natijalarni umumlashtiradi. Shu sababli o‘qituvchi har bir mikrosiklni alohida dars emas, uzoq muddatli rivojlanish zanjirining bo‘g‘ini sifatida rejalashtirishi lozim: oldingi darsning refleksiyasi keyingi darsning triggeriga ko‘prik bo‘lishi, yordam darajasi esa darsdan darsga bosqichma-bosqich kamayishi kerak.

Xulosa

TMNR mikrosikli rivojlantiruvchi mexanizmlarni kundalik darsning aniq tuzilmasiga aylantiradi: trigger motivatsiyani, mediatsiya anglash va bajarishni, mahsulot faoliyat natijasini, refleksiya esa o‘z-o‘zini anglashni ta’minlaydi. Mikrosikl fan mazmunidan mustaqil universal tuzilma bo‘lib, UTFning to‘rt turini bir darsda birga rivojlantiradi. Uning samarali qo‘llanishi refleksiyaga yetarli vaqt ajratish, yordamni bosqichma-bosqich kamaytirish va bosqichlarni o‘zaro bog‘lashga bog‘liq. Mikrosikl samaradorligini pedagogik tajriba-sinov orqali tekshirish keyingi bosqich vazifasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Асмолов А.Г. и др. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе: от действия к мысли. — М.: Просвещение, 2010.

2. Bruner J. S. The Process of Education. — Cambridge: Harvard University Press, 1960.

3. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. — М.: ИНТОР, 1996.

4. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education. — 1998. — Vol. 5, No. 1. — P. 7–74.

5. Zimmerman B. J. Becoming a Self-Regulated Learner: An Overview // Theory Into Practice. — 2002. — Vol. 41, No. 2. — P. 64–70.

6. Pearson P. D., Gallagher M. C. The Instruction of Reading Comprehension // Contemporary Educational Psychology. — 1983. — Vol. 8. — P. 317–344.

7. Выготский Л.С. Мышление и речь. — М.: Лабиринт, 1999.